

# AZERBAJCANIN EKONOMİK YAPISI ve ENERJİ KAYNAKLARININ EKONOMİK ÖNEMİ

**Dr. Osman Nuri Aras**  
**Qafqaz Üniversitesi, Bakü/Azerbaycan**

## Giriş

Ülke içinden geçen uluslararası kervan yolları nedeniyle Azerbaycan, eski tarihlerden beri dünya devletlerinin dikkat merkezinde oldu. Batı ile Doğu arasında “altın köprü” rolüne sahip olan Azerbaycan, 1813’de Gülistan ve 1828’de Türkmen Çay anlaşmaları ile Kuzey ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye ayrılarak Rusya ve İran tarafından paylaşıldı. 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra 28 Mayıs 1918’de Mehmet Emin Resulzade başkanlığında kurulan “Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti” 27-28 Nisan 1920 gecesi Ruslar tarafından işgal edildi. 1922’de Kafkasya Ötesi Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne katıldı, 1936’dan sonra ise Azerbaycan SSCB adını aldı. SSCB’nin dağılmasının ardından ise 18 Ekim 1991’de bağımsız bir devlet oldu.

Azerbaycan’ın bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesinde uluslararası ekonomik ve politik denge unsuru olabilmesi için, dünya ekonomisi ile entegrasyon içinde ekonomik kalkınmasını gerçekleştirip, siyasi bağımsızlığının yanı sıra ekonomik bağımsızlığını da tam olarak elde etmesi gerekmektedir. Bunu için ise geçiş sürecini yaşayan diğer ülkelerde olduğu gibi karşılaşılan sorunlar giderilmeliydi. Söz konusu sorunlar daha çok yapısal karakter taşıdığından, öncelikle ülke ekonomisinin kendi başına ayakta durabileceği şekilde yeniden yapılanması gerekmektedir.

## 1. Ekonomide Yeniden Yapılanmanın Sacayakları

Azerbaycan liberal bir bakış açısıyla serbest piyasa şartlarına göre ekonomide yeniden yapılanma ve kalkınmayı gerçekleştirme için üç önemli değere sahipti: Siyasi bağımsızlık ve istikrar, enerji kaynakları, coğrafi şartları ve konumu.

### 1.1. Siyasi Bağımsızlık ve İstikrar

Ülke ekonominin yapılanmasında sacayaklarından birincisini, siyasi bağımsızlığın kazanılması ve siyasi istikrarın sağlanması teşkil etmekteydi.

SSCB’nin dağılmasıyla, Rusya içinde kalan Kuzey Azerbaycan 1920’de henüz çiçeği burnunda kaybettiği istiklalini tekrar elde etti. Azerbaycan Parlamentosu 31 Ağustos 1991’de, ülkenin bağımsızlığını ilan ederken, 18 Ekim 1991’de Meclis Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bağımsızlık Kanununu kabul etti.

Siyasi bağımsızlığını elde eden Azerbaycan’da iktisadi karar alma ve uygulama açısından önem arzeden siyasi istikrar ise Haydar Aliyev’in iktidara gelmesiyle sağlandı.

### 1.2. Enerji Kaynakları

Ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmede, sacayaklardan ikincisi ise doğal kaynak yönü ile önemli bir zenginliğe sahip olmasıydı. Yer altı kaynakları bakımından zengin bir potansiyele sahip olan Azerbaycan’ın ekonomik açıdan en önemli zenginliği, rezervlerinin büyük bir kısmı Hazar Denizi’nde yer almakta olan, petrol ve doğal gazdı.

Azerbaycan’da petrol, Hazar’da, Hazar’a uzanan Abşeron yarımadasında, Kür nehri kıyılarında, Kobustan bölgesinde ve Gence yakınlarında bulunmaktadır. Ticari üretimine başlandığı 140 yılı aşkın süredir anahtar bir rol oynayan petrol, yeniden yapılanma sürecinde de ülkenin ihraç kapasitesinin dayandığı önemli kaynak durumundaydı. Dolayısıyla yapısal dönüşümün gerçekleştirilmesinde, sahip olunan enerji kaynaklarının en etkin biçimde kullanılması gerekmektedir.

### 1.3. Coğrafi Şartları ve Konumu

Azerbaycan'ın ekonomik kalkınma ve dünya ekonomisine entegre bakımından üçüncü potansiyel değer ise iklimi ile coğrafi şartları ve konumuydu. Ülke, tarım ve turizmin gelişimine geniş olanaklar sağlayacak elverişli coğrafya ile iklim şartlarına, verimli toprak alanlarına ve uzun kıyı şeridinde sahipti. Yine coğrafi konumu ile, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayacak Yeni İpek Yolu projesi ile Orta Asya ve Hazar enerji kaynaklarını dünya pazarlarına nakledecek muhtemel hatların geçiş güzergahında bulunmaktaydı.

Tarihi süreçte Avrupa ve Asya ülkeleri arasındaki ekonomik ve politik ilişkilerde önemli rol oynayan Azerbaycan, jeopolitik konumunu SSCB'nin dağılmasının ardından dünyanın yeniden şekillendirilmeye çalışıldığı küreselleşme sürecinde de önemini devam ettirecekti.

## 2. Ekonomide Yeniden Yapılanma Süreci

SSCB döneminde, Birliğin bir alt parçası niteliğini taşıyan Azerbaycan'ın ekonomik yapısı Birliğin ekonomik stratejisi doğrultusunda biçimlenmişti. Sanayi tesislerinin tümü Birliğin ihtiyacına göre kurulmuş dev tesislerden meydana gelmekteydi.

Bu dönemde Azerbaycan'ın kaybettikleri kazandıklarından daha çok oldu. Ülkenin ekonomik şartları dikkate alınmıyor ve planlama merkezde yapılıyordu. Bir çok ürün ya hammadde ya da ara mamul olarak Birlik üyesi cumhuriyetlere ucuz fiyatla satılıyor, daha sonra da nihai ürün olarak yüksek fiyattan Azerbaycan'a geliyordu. Diğer yandan Azerbaycan her zaman ülkeye gelir getiren petrol ve petrol ürünleri, pamuk, tütün, şarap gibi ürünlerin ihracatçısı olmasına karşın, bu ürünlerin satışından elde edilen gelirler Birlik bünyesinde tek bir merkezde toplandığından, Azerbaycan öz servetlerinde mülkiyet hakkına sahip olamıyordu<sup>1</sup>.

Özellikle doğal kaynaklara ve emek yoğun alanlara ağırlık verilmiş olması ise, ekonomik yapıda krizlere elverişli ortam yaratmıştır. Dolayısıyla SSCB'nin dağılması sadece siyasi değil ekonomik şartlardan da kaynaklanmıştır<sup>2</sup>.

Planlı ekonomiden miras kalan bir çok problemin yanı sıra, bağımsızlığın kazanıldığı şartların ve ilk yıllarında yaşanan olumsuz gelişmelerin, Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası ekonomik yapılanma ve kalkınma sürecinin doğru olarak değerlendirilmesinde, özellikle dikkate alınması gerekir<sup>3</sup>. Azerbaycan'ın bağımsızlığından bu yana geçen sürede ekonomik yapılanma ve kalkınması, üç temel dönemden oluşmaktadır.

### 2.1. Birinci Dönem (1991-1994)

Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte eski SSCB'deki işletmelerle ekonomik bağlantıların koparılmasının ve ülkenin diğer cumhuriyetlerdeki pazar payını kaybetmesinin yanı sıra SSCB döneminde merkezden sağlanan sübvansiyonların da kesilmesiyle birlikte üretimde şok düşüşler yaşandı. Ekonomik yapının eski merkezi planlamaya göre örgütlenilmesi nedeniyle bir çok tesis üretimini durdurdu veya düşük kapasite ile üretimine devam etti.

SSCB'nin son yıllarından başlayarak 1988'den itibaren Ermenistan'ın silahlı tecavüzüne maruz kalan Azerbaycan, ateşkesin imzalandığı 12 Mayıs 1994'e kadar topraklarının % 20'sini kaybetti ve 1 milyondan fazla nüfusu göçmen durumuna düştü. Kaybettiği topraklardaki bir çok ekonomik değerden yoksun kalırken ülkede mevcut olan işsizlik sorunu da iyice artmış oldu.

Ermenistan savaşının dışında ülke sanayii için gereken ara malların ithal yollarının kapanmasına neden olacak şekilde, Rusya'nın Azerbaycan'a ulaşım ambargosu koyması ve Çeçenistan savaşı nedeniyle petrol boru hatlarının kullanılamaması gibi politik ve askeri sorunlar yaşandı.

Pazar ekonomisine geçişe ilişkin tam bir stratejinin belirlenmemiş olması nedeniyle, bu yıllarda hayata geçirilmeye çalışılan ekonomik kararların birbiri ile uzlaşmayan bir karakter taşıdığı görülmektedir. Dolayısıyla ekonomide yeniden yapılanma için gerekli reformlar

gerçekleştirilemedi. Devlet bütçesinin büyük bir bölümü savaş harcanmalarına ayrıldı. Yabancı sermaye ülke ekonomisine çekilemezken, özelleştirme sanayi sektöründe başlatılamadı.

Kısaca 1991-1994 yılları, bağımsızlığın ardından birçok problemlerle yüz yüze kalındığı, ülkede sosyal ve siyasal problemlerin bunalıma dönüştüğü, savaş ortamının ve pazar ekonomisine geçişte ciddi suistimallerin yaşandığı bir dönem oldu. Dönüşüm sürecinin ilk yıllarında, eski sistemden devralınan kötü ekonomik miras ve yukarıda ifade edilen olumsuz gelişmeler nedeniyle darboğaza sürüklenen Azerbaycan ekonomisinde genel dengeler alt-üst oldu. Şöyle ki;

-Ekonomide yüksek oranda işsizlik ve hiper-enflasyon sürecine girildi. 1992-94 yıllarına enflasyon 4 haneli rakamlara yükseldi.

-Yüksek enflasyon ve istikrarsız sosyo-politik ortam, iktisadi büyümeye, özellikle sanayi ve tarım gibi önemli alanlarda gerilemelere neden oldu. 1990 yılı ile karşılaştırıldığında 1994'de GSMH %53, sanayi %62, tarım %44, tüketim %75 ve vergi gelirleri %45 azaldı. Sonuçta reel ortalama ücret seviyesi %80 azalırken halkın geçim standardı da ciddi şekilde düştü. Aynı dönemde uygulanan yanlış iktisat politikaları ise bankacılık-finans sisteminde ve dış ticarete ciddi problemler yarattı.

-Üretim hacminin azalması ve enflasyon hızının yüksek olması, ekonomik buhranın ve toplumda sosyo-ekonomik gerginliğin de artmasına neden oldu.

-Vergi tahsilatı sistemindeki eksiklikler, enflasyon dolayısıyla vergi oranlarının erezyona uğraması gibi nedenlerle devlet bütçesindeki gelir kalemleri keskin şekilde azaldı. Dış ticarete ilişkin veriler de olumsuz bir boyut kazanmaya, ödemeler bilançosunda açıklar gittikçe yükselmeye başladı.

-Ekonomik bunalımın acı neticelerinden bir diğeri ise, milli paranın değer kaybetmesiydi.

## **2.2. İkinci Dönem (1995-2000)**

Kazanılan siyasi bağımsızlığın pekiştirilmesi ve siyasi belirsizliğin yerini istikrara bırakması 1993 yazında Aliyev'in Cumhurbaşkanı olması ile birlikte gerçekleşti. Böylece siyasi istikrarın olduğu bir ortamda ekonomik yapılanmaya ve kalkınmaya ilişkin olumlu adımlar atılması için gerekli ortam sağlanmış oluyordu. Zira her bir ülkede, makro ekonomik istikrarın sağlanması ve devamı için öncelikle siyasi istikrar olmalıdır. Kısaca cephede varılan ateşkes ve içeride sağlanan istikrar ile beraber sıra artık ekonomik reformlara gelmişti.

Bu dönemde ekonomide üç önemli hedef doğrultusunda yapılan reformlarla yol alınmaya çalışıldı<sup>4</sup>:

1.Liberal-demokratik yönlü piyasa prensiplerine dayanan bir ekonomik yapının oluşturulması.

2.Ülkenin temel enerji kaynağı olan petrol ve doğal gaz rezervlerinin işlenmesi.

3.Dünya ekonomisi ile global ve bölgesel ölçekte entegrasyonun gerçekleştirilmesi.

Çağın gereklerine uygun olarak ekonomide serbest piyasanın teşekkülü, özelleştirme ve özel teşebbüsün gelişmesi, yeni ekonomik yapının, gümrük, vergi ve mali sistemin oluşturulması, ticaretin liberalleşmesi, toprak ve tarım reformlarının yapılması, halkın sosyal imkanlarının artırılması, eğitim ve sağlık şartlarının geliştirilmesi için gerekli hukuki alt yapının oluşturulması amacıyla önemli yasal düzenlemeler yapıldı<sup>5</sup>.

Elbetteki bu yasal düzenlemelerin en önemlisi ve diğer düzenlemelere de temel teşkil edecek olan 12 Kasım 1995'de Azerbaycan'ın ilk Anayasasının kabul edilmesiydi. Anayasa ile özel mülkiyetin ve özel teşebbüsün, dünya ekonomisine entegrasyonun hukuki temelleri atıldı. Bu bakımdan Azerbaycan'da ekonomik düzenlemelerin başlangıç yılı olarak 1995 yılı kabul edilebilir.

Yapısal değişime ilişkin alınan kararların da etkisiyle bu dönemde meydana gelen gelişmeler genel olarak şöyle sıralanabilir:

1. Ülke ekonomisinde istikrar sağlandı: Ekonomide serbest piyasa şartlarının oluşturulmaya çalışılması, fiyatların, dış ticaretin ve döviz kurlarının liberalleşmesi doğrultusunda atılan adımlar ile, Tablo-1’de de görüldüğü gibi, ekonomik göstergelerde iyileşme süreci yaşanmaya başladı.

1994 yılından itibaren ülkede sert ekonomik önlemler alınmaya başlandı, IMF ile yürütülen işbirliği ve uygulanan sıkı para politikası ile kısa sürede ekonominin genel dengelerinde bir rahatlama sağlanarak enflasyon kontrol altına alındı, bütçe açıkları minimuma indirildi ve GSMH’nın düşüşü önlendi. 1994 yılında % 1700’lere kadar yükselen enflasyon 2000 yılında % 1.8’lere geriledi. Oluşturulan kalkınma modeli reel sonuçlar vermeye başlayarak 1996 yılından itibaren Azerbaycan ekonomisinde gerileme süreci sona erdi. Şöyle ki, 1996-2000 yıllarında GSMH’da yılda ortalama %7.12’lik bir büyüme sağlanırken, halkın yaşam düzeyi iki kat iyileşti.

Uygulanan kur ve para politikaları ile fiyat istikrarının yanısıra, milli para birimi Manat’ın diğer paralar karşısında istikrarlı bir seyir izlemesi de sağlandı.

Ancak Azerbaycan’da 1996-1997 yıllarında izlenen ve ekonomik istikrarı sağlayan politikaların, reel ekonomiyi teşvik edici devlet politikalarıyla desteklenmemesi, 1997 yılı öncesi yabancı sermayenin ülkeye celbi için uygulanan vergi muafiyetinden vazgeçilmesi ve devlet organlarının gerekli hassasiyeti göstermede yeterli olmayışı nedenleriyle üretime yönelik yatırımlarda arzu edilen artış sağlanamadı<sup>6</sup>.

Ülkenin ekonomik gelişim sürecinde dikkate alınması gereken önemli bir nokta; sözkonusu bu değişim ve kalkınmanın, topraklarının %20’sinin Ermenistan işgali altında olduğu, dolayısıyla üretim potansiyelinin büyük bir bölümünden mahrum olduğu, 300 bin iş yerini kaybettiği ve bu topraklarda daha önce yaşayan halkın (nüfusun yaklaşık %12’si) göç etmek zorunda kaldığı son derece güç şartlarda elde edilmiş olmasıdır.

2. Ülkenin önemli doğal kaynaklarını aktif hale getirme stratejisi doğrultusunda büyük başarılarla imza atıldı: 1994’den itibaren, başta büyük öneme sahip “asrın anlaşması” olmak üzere, dünyanın en büyük petrol şirketleri ile anlaşmalar imzalandı.

3. Toprağın özel mülkiyete verilmesi ile Azerbaycan köylerinde yeni sosyo-ekonomik ortam oluşturuldu: Toprak reformu hayata geçirilerek özel mülkiyete devredildi, kolhoz ve sovhozların<sup>7</sup> emlakı özelleştirildi. Tarım sektörü toprak vergisi istisna olmakla diğer vergilerden 5 yıl muaf tutuldu ve vergi borçları silindi. Bu müesseselere indirimli yakıt ve enerji satışı temin edildi. Tarım sektöründe özelleştirilmesi planlanan emlakın %93.2’si özelleştirildi. Sonuçta 1997’den başlayarak tarım ve hayvancılık ürünlerinin yılda %7 artış kaydetmesi sağlandı<sup>8</sup>.

Öte yandan Birinci Özelleştirme Programı çerçevesinde hizmet sektörü başta olmak üzere küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi sağlandı. 1993 yılında ekonomide %24 olan özel sektörün payı 2000 yılı sonunda %68’e yükseldi.

4. Ekonomide liberalizasyon, dış ilişkilerin geliştirilmesi ve yabancı yatırımcıların özelleştirmeye katılımlarının sağlanması ile, ekonomik kalkınma adına devamlı ve önemli bir kaynağa ulaşıldı: Serbest piyasa ekonomisi yönünde atılan adımlar Azerbaycan’ın uluslararası finans kuruluşları ile ilişkilerini artırdı. Kendi imkanları ile ekonomik kalkınma sürecine ivme kazandırması mümkün olmayan Azerbaycan, uluslararası iktisadi ve finans sistemi ile entegre olmaya çalışarak, yabancı sermayenin ülkeye akımını sağlamaya çalıştı. Özellikle 1994’de “Asrın Anlaşması”nın imzalanması ve 12 Kasım 1995’de yeni anayasanın kabul edilmesi ile piyasa ekonomisine ilişkin hukuki altyapının kurulmasının hızlanması ile birlikte ülkeye büyük hacimde yabancı sermaye girmeye başladı. Bankacılık ve finans sisteminin yeniden yapılanmasına ilişkin de önemli adımlar atıldı.

Kısaca 1993’ün ikinci yarısından itibaren hayata geçirilen düzenlemeler Azerbaycan’ın sosyal, siyasal ve ekonomik hayatında istikrarı sağlamaya imkan vermiştir. Dolayısıyla 1995-

2000 yılları, ekonomik geçişin temellerinin atıldığı, ekonomik bunalımın sona erdirildiği ve ekonomide şeffaflığın sağlanmaya çalışıldığı dönem olmuştur.

### 2.3. Üçüncü Dönem (2001 ve Sonrası)

2001 ve sonrası dönüşüm sürecinde üçüncü aşama olarak değerlendirilebilir. Bu aşamada gerçekleştirilmesi hedeflenen önemli amaçlar olarak şunlar sıralanabilir:

1. İktisadi büyümenin ivme kazanarak devam ettirilmesi,
2. İkinci Devlet Özelleştirme Programının kabul edilmesi ile enerji sektörünün yeniden yapılandırılması ve üretim kapasitesinin artırılması,
3. İktisat politikalarının sosyal yönünün güçlendirilerek, sosyal refah düzeyinin artırılması, bunun için de enerji sektöründen elde edilen gelirlerin diğer sektörlerle yönlendirilmesi.

Dolayısıyla bu aşamada uygulanacak olan iktisat politikası ile daha çok petrol sektörü dışındaki alanların geliştirilmesi hedeflenmektedir.

İktisadi kalkınma stratejisinin yakın perspektifte temel amacı; yapılan iktisadi düzenlemelerin derinleştirilerek çağdaş piyasa ilişkileri ve dünya üretim sisteminin gelişim eğilimi temelinde ülkenin iktisadi sisteminin yeni kalkınma seviyesine geçmesinin sağlanmasıdır.

Yeni işyerlerinin açılması, halkın gelir düzeyinin artırılması ile hayat standartlarının yükseltilmesi doğrultusunda bazı reformların hayata geçirilmesi amacıyla Aliyev'in Mart-2001'de imzaladığı "Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Üzere Devlet Programı"na esasen 2003-2005 yıllarını kapsayacak şekilde yapılacak olan faaliyetler de önem arz etmektedir. Amaca ulaşmak üzere gerçekleştirilecek projeler için 3 milyar \$ sermayenin yatırılması planlanmaktadır. Ekonominin tümü bakımından ise bu süre zarfında yaklaşık 10 milyar \$ sermaye yatırımlara sevk edilecektir.

2002 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Aliyev'in yerli ve yabancı iş adamlarıyla görüşmesinin ardından, Ağustos ve Eylül aylarında imzaladığı girişimciliği destekleyen fermanlar<sup>9</sup> ile, özellikle vergi, gümrük, lisans ve işletmelerin denetimi ile ilgili yapılan yapısal düzenlemelerle, yerli ve yabancı işadamlarının önündeki bazı problemler giderilmeye çalışıldı. Vergi oranları düşürüldü, küçük ve orta ölçekli işletmeciliğin geliştirilmesi için program kabul edildi. Yapılan düzenlemeler işadamlarına ekonomide yeni bir devrin başladığı inancını artırırken ülkede yaratılan yatırım iklimi, yabancı işadamlarının dikkatini çekmeye başladı.

**Tablo-1: Azerbaycan'ın Makro Ekonomik Göstergeleri<sup>10</sup>**

Yıllar	GSMH Değişimi (%)	GSMH (milyon \$)	Kişi Başına GSMH (\$)	Enflasyon Oranı (%)	İhracat (milyon \$)	İthalat (milyon \$)	Bütçe Açığı GSMH'nin %'si	Döviz Kuru (\$/Manat)	İşsizlik Oranı (İşsizlerin Faal nüfusa oranı)	GSMH'da Özel Sektörün Payı (%)	Yabancı Yatırımlar (milyon \$)
1991	-0.7	703.1	98.3	206.6	2120.9	1881.2	-	-	0.11	15	-
1992	-22.6	1309.8	180.4	1012.3	1483.9	939.8	-	14.8	0.17	17.7	-
1993	-23.1	1326.9	179.9	1229.1	724.6	628.8	7.1	120	0.52	24	-
1994	-19.7	1629.3	217.9	1763.5	652.7	777.9	9.4	1433	0.65	29.3	150
1995	-11.8	2415.2	319.3	511.8	637.1	667.6	5.2	4417	0.78	34	375.1
1996	1.3	3180.8	416.2	19.9	631.2	960.6	2.9	4295	0.86	38	620.1
1997	5.8	3960.9	513.2	3.7	781.3	794.3	2.4	3983	1.03	46	1307.3
1998	10	4446.6	570.6	-0.8	6061.5	1076.4	1.8	3869	1.13	55	1472.0
1999	7.4	4583.6	583.0	-8.5	929.6	1035.8	2.4	4373	1.20	62	1091.1
2000	11.1	5272.6	665.0	1.8	1745.2	1172.0	1.0	4565	1.17	68	927
2001	9.9	5707.8	714.3	1.5	2314.2	1430.8	0.4	4774	1.29	71	1091.8
2002	10.6	6089.9	756.3	2.8	2167.5	1665.3	0.36	4893	1.35	73	1700

### 3. Hazar Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi

Azerbaycan, 1994'den başlamak üzere enerji kaynaklarının keşif ve üretimi açısından yaptığı anlaşmalarla, tarihi bir fırsatı hem siyasi bağımsızlık hem de ekonomik kalkınma ve bağımsızlık açısından yakalama imkanına sahip olmuştur.

#### 3.1. Petrol ve Doğal Gaz Potansiyeli

Hazar bölgesinin enerji kaynağı rezervleri ile ilgili olarak farklı değerlendirmeler söz konusudur. Bu değerlendirmelerde rezervlerin 45-200 milyar varil arasında olduğu ifade edilmektedir.

2010-2015 yıllarında Hazar bölgesinde üretilecek petrol, dünya petrol üretiminin yaklaşık %6-7'sine tekabül edecektir. Rusya'nın tüm üretimi de hesaplama dahil edildiğinde bu oran %15 olacaktır<sup>11</sup>.

Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (State Oil Company of The Azerbaijan Republic - SOCAR) tarafından yapılan açıklamaya göre ise Hazar'ın Azerbaycan sektöründe yer alan yataklarda 80 milyar ton petrol olduğu tahmin edilmektedir.

Bu değerlendirmelere göre Hazar bölgesi petrol rezervleri dünya petrol rezervlerinin %5'ini, Azerbaycan petrol rezervleri ise dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %0.7'sini oluşturmaktadır.

Öte yandan Azerbaycan'ın faaliyette olan yataklarında 200 milyar m<sup>3</sup> doğal gaz rezervi vardır. Dünyanın önemli kondensat yatağı olan "Şahdeniz" yatağının doğal gaz rezervinin bir trilyon m<sup>3</sup> olduğu tespit edildi. Yapılan hesaplamalara göre risk faktörü de dikkate alınarak Azerbaycan'da toplam jeoloji gaz rezervlerinin 10.7 trilyon m<sup>3</sup> olduğu tahmin edilmektedir<sup>12</sup>. Bu rezervleri ile Azerbaycan, gelecek 10-15 yıl içerisinde dünyanın doğal gaz ihraç eden ülkeleri arasında yer alacaktır.

Azerbaycan Enerji Bakanlığı'nın açıklamasına göre ise, Azerbaycan'ın yapılan anlaşmaları kapsayan bölgelerinde 4-6 milyar ton petrol rezervi ve 4-5 trilyon metreküp doğal gaz rezervi bulunmaktadır<sup>13</sup>.

#### 3.2. Petrol ve Doğal Gaz Anlaşmaları

Azerbaycan'ın sahip olduğu zengin petrol rezervlerinin işletilmesi için Eylül-1992'de SOCAR kuruldu. Ülkede petrol üretiminin artırılması ve mevcut rezervlerin iyileştirilmesi, modern teknolojilerin kullanılması ve yeni projelerin hayata geçirilmesi ile sağlanabilecekti. Azerbaycan'ın ekonomik potansiyeli ve sahip olduğu teknoloji ise mevcut rezervlerinin işletilmesi ve geliştirilmesi için yeterli değildi. Söz konusu yetersizlik, 1994'den başlamak üzere Azerbaycan'ı büyük petrol şirketleriyle işbirliğine yöneltti

Yapılan anlaşmalar daha çok deniz yatakları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Karadaki yataklara ilişkin olanlar da dahil olmak üzere, 1994'den itibaren 19 ülkeden 36 şirketin katılımı ile 23 uluslararası petrol anlaşması imzalandı. 25-30 yıllık süreyi kapsayan bu anlaşmalar Üretim Paylaşım Anlaşmaları (PSA) tiplidir<sup>14</sup>. Anlaşmalarda öngörülen yatırım miktarı toplamı 60 milyar \$ civarındadır.

Yapılan anlaşmalardan 14 Eylül 1994'de imzalanan ve SSCB döneminde devamlı gerileme kaydeden sektöre yeni nefes aldırان "Asrın Anlaşması", Azerbaycan açısından büyük bir ekonomik öneme sahiptir<sup>15</sup>. Anlaşma Azeri-Çırac-Güneşli yataklarını kapsamaktadır. Toplam yatırım bedeli 13 milyar \$'a ulaşan bu proje kapsamında toplam üretilebilir petrol rezervlerinin 4.3 milyar varil, doğal gaz rezervlerinin ise 90 milyar m<sup>3</sup> olduğu tahmin edilmektedir.

Milli ekonominin gelişmesinde önemli bir unsur olmanın yanı sıra dış politikada da önemli bir araç olan enerji kaynaklarına ilişkin imzalanan bu anlaşma ile Azerbaycan, dünya ekonomisine aktif bir şekilde entegre olmaya ilk adım atmış oldu.

Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin işletilmesine ilişkin en son anlaşma ise, SOCAR ile Çin'in Devlet Şirketi "Sinopec"e bağlı olan "Sheng Lee" şirketi arasında "Pirsaat" petrol yatağına ilişkin olarak 5 Haziran 2003'de Bakü'de imzalandı<sup>16</sup>.

Petrol projelerinin gerçekleştirilmesinde ise, 70'den fazlası yerli olmak üzere, 400 civarında şirket yer almaktadır. Şirketlerin faaliyetleri inşaattan ekolojik hizmetlere kadar uzanmaktadır. Yerli ve yabancı şirketler arasındaki işbirliği, modern teknoloji, donanım ve yönetim tekniklerinin sektöre kazandırılmasına imkan yaratarak piyasa ekonomisine dönük yapılanmada büyük rol oynamaktadır<sup>17</sup>.

Yapılan anlaşmalar vasıtasıyla Azerbaycan evrensel işgücü ve hammadde piyasalarına girebilme ve izlenecek gerekli politikalarla ülkenin kalkınması için gelir kaynağı olarak hammadde alanındaki üstünlüğünden başarıyla yararlanabilme imkanını elde etmiştir.

Artan petrol ve doğal gaz üretiminin istihdamı teşvik etmesi sonucu, yeni altyapı yatırımları da gerçekleştirilmiş olacaktır. Yapılan petrol ve doğal gaz anlaşmaları yerel işgücünün istihdamının gittikçe artmasını sağlayacak şekilde imzalanmıştır. Bu durum, yerel nüfus için yeni iş yerlerinin açılmasıyla istihdam düzeyini daha da yükseltecektir.

Yukarıda sıralanan ve ekonomik açıdan genel katkılarının yanı sıra petrol anlaşmalarının Azerbaycan'ın milli menfaatlerine uygun olmayan şartlar taşıdığına dair bazı endişeler de zaman zaman dile getirilmektedir.

### 3.3. Petrol ve Doğal Gaz Üretimi

Hazar'daki en deneyimli petrol üreticisi olan Azerbaycan'da son 100 yıl içerisinde 1.4 milyar ton petrolün, 445 milyar m<sup>3</sup> doğal gazın çıkarıldığı hesaplanmıştır. Üretimine başladığı tarihten itibaren Azerbaycan'da en fazla petrol üretimi 23.4 milyon ton ile 1941 yılında gerçekleştirilmiştir. Değişim sürecine girilmesi ile birlikte petrol üretiminin iyice düştüğü Azerbaycan'da, yapılan anlaşmaların ardından üretime geçilmesi ile birlikte yeniden üretim miktarı yükselmeye başlamıştır.

Petrol anlaşmaları doğrultusunda yapılan faaliyetler sonucu 1997 Kasım'ında 'Çırac' yatağının ilk kuyusundan petrol üretimine başlanmasıyla, 1997'ye kadar azalma gösteren petrol üretimi, Tablo-2'de de görüldüğü gibi, 1998'den itibaren artmaya başlamıştır.

Petrol üretiminin Hazar'dan elde edilen kısmı yıllar itibariyle artış göstermektedir. Toplam petrol üretiminin Hazar'dan elde edilen kısmı 1995'de %82.3 iken bu oran 1999'da %89'a 2000-2001 ve 2002 yıllarında ise %90'a yaklaşmıştır<sup>18</sup>.

2002'deki petrol üretiminin 1990 yılı ile mukayese edildiğinde 2.5 milyon ton daha fazla olduğu görülmektedir. Bu üretim miktarı Azerbaycan'da 1979'da üretilen petrol üretimi seviyesine denk gelmektedir. Böylece 1960'lı yılların sonlarından itibaren yıldan yıla devam eden petrol üretimindeki gerileme sona ererek yeniden yükselişe geçmiştir<sup>19</sup>. Petrol üretiminin 2003'de ise 15,25 milyon ton olacağı tahmin edilmektedir.

**Tablo-2: Petrol ve Doğal Gaz Üretimi<sup>20</sup>**

Yıllar	Petrol Üretimi (milyon ton)	Doğal Gaz Üretimi (milyar m <sup>3</sup> )
1990	12.5	9.926
1991	11.7	8.621
1992	11.1	7.872
1993	10.3	6.805
1994	9.6	6.379
1995	9.2	6.644
1996	9.1	6.305
1997	9.0	5.964
1998	11.4	5.590
1999	13.8	5.997
2000	13.9	5.642
2001	14.9	5.535
2002	15	5.150

Ham petrol üretiminin esas itibariyle SOCAR ve Azerbaycan Uluslararası Petrol Şirketi (AIOC) tarafından yapıldığı Azerbaycan'da, yıllık ham petrol üretiminin, 2008 yılında 40 milyon tona, 2010 yılında ise 50 milyon tona çıkacağı hesaplanmaktadır.

Azerbaycan'da doğal gaz üretimine ise 1902 yılında başlanmıştır. Üretimine başlandığı tarihten itibaren Azerbaycan'da en fazla doğal gaz üretimi ise 17 milyar m<sup>3</sup> ile 1981 yılında gerçekleştirilmiştir. Ancak 1990'dan itibaren, 1999 yılı hariç, düşüş göstermiştir<sup>21</sup>. 1995-2001 yıllarında doğal gaz üretim hacmi %16.3 azalmıştır. Günümüzde doğal gaz üretimi geçen yüzyılın 60'lı yıllarındaki düzeyine inmiştir. Üretimin azalmasının başlıca nedenleri arasında, teknik altyapının eski ve yetersiz olması ile az sayıda yeni gaz kuyularında üretime başlanmasıdır. Üretimin azalması daha çok denizdeki kuyularda gözlenmektedir. Ülkede gazın talebi karşılayamadığı bir ortamda, gerekli donanım yetersizliği nedeniyle, petrol ile birlikte çıkan önemli miktardaki gaz yakılmaktadır. Öte yandan gazın naklinde de ciddi kayıplar yaşanmaktadır<sup>22</sup>.

Yaklaşık %96'sının Hazar'dan elde edildiği doğal gaz üretimi, şimdilik ülke iç talebin ancak %40'ını karşılayabilmektedir<sup>23</sup>. Üretimin 5-6 milyar metreküpe kadar gerilemesi sonucu, Azerbaycan önceden Ermenistan ve Gürcistan'a gaz ihraç ederken, 1990'dan itibaren Türkmenistan ve İran'dan ithal etmeye başlamıştır. 1995'de bu ülkelerden doğal gaz ithalatını durduran Azerbaycan, 2000 yılından itibaren ise Rusya'dan ithal etmektedir<sup>24</sup>.

### 3.4. Petrol Gelirleri

Azerbaycan'ın ihracatı içerisinde en önemli yeri, başta ham petrol olmak üzere, petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır.

Petrol ve petrol ürünlerinin toplam ihracat içindeki yeri 1997'de %61, 1999'da %76, 2001'de %91 ve 2002'de %88.9 olarak gerçekleşmiştir. 2002 yılında ham petrol ihracı 8.793,6 bin ton olmuştur. Yapılan tahminlere göre Azerbaycan'ın ham petrol ihracatı 2010 yılında 1 milyar varil/gün'e ve 20 yıl içinde ise 2 milyar varil/gün'e ulaşacaktır.

Doğal gazı ise ithal etmekte olan Azerbaycan, 1990 yılında 13441, 1995'de 579, 2000'de 274, 2001'de 3337 ve 2002'de 3935,3 milyon m<sup>3</sup> (211,6 milyon \$) doğal gaz ithal etmiştir.

Ancak, Mart-2001'de Aliyev'in Türkiye'yi ziyaretinde Ankara'da Azerbaycan ve Türkiye arasında doğal gaz ihracına ilişkin bir anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre "Şahdeniz" yatağından çıkarılacak doğal gaz ihracının Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattı ile gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır.

Dış ticaret kalemlerine bakıldığında, ihracatının %85-90'ının petrol ve petrol ürünlerinden oluşması, Azerbaycan ekonomisini petrol fiyatlarına son derece bağımlı kılmaktadır. Nitekim 1997 ve 98'de petrol fiyatlarının aşağı düşmesi devlet gelirlerine ve genel iktisadi güce olumsuz etkide bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda ise, petrol fiyatlarının artması ve yeni yatakların üretime başlaması petrol gelirlerine ve devlet bütçesine olumlu etkide bulunmuştur<sup>25</sup>.

2002'de petrolün varil fiyatının 32 \$ civarına yükselmesi Azerbaycan'ın petrol gelirlerini artırmıştır. 2002 yılı bütçesinde petrolün varil fiyatı 19 \$ olarak dikkate alınmıştı. Petrolün varil fiyatının 1\$ yükselmesi Azerbaycan'a yılda 18-20 milyon \$ gelir getirdiği dikkate alındığında, sadece petrol fiyatlarındaki artış sonucunda Azerbaycan 100 milyon \$'dan çok gelir elde etmiştir<sup>26</sup>.

2000 yılından itibaren petrol üretiminden kendi payını almaya başlayan Azerbaycan, en önemli ekonomik gelirini daha sonraki yıllarda elde edecektir. 30 yıllık süre içerisinde Azerbaycan'a petrol ve doğal gazdan dolayı 45 milyar \$ gireceği hesaplanmaktadır. Azeri-Çırac-Güneşli yataklarından elde edilecek gelir 2008-2015 yıllarında en yüksek seviyeye ulaşacaktır. Bu dönemde ülkeye yılda yaklaşık 5-6 milyar \$, nihai olarak ise toplam 35-45 milyar \$ girecektir. Şahdeniz yatağının işlenmesinden beklenen gelir ise 2000-2029 yılları arasında 7 milyar \$'dan fazladır<sup>27</sup>.

Petrolde elde edilen servetin nasıl kullanılacağı da önemlidir. Yönetimin petrol gelirlerini, sürdürülebilir bir büyüme sürecini sağlayacak bir kaynak dağılımı mekanizmasıyla ve büyümenin niteliğini yönlendirecek şekilde (petrol ve petrol-dışı ticari sektörler ile dış

ticarete konu olmayan sektörler arasında) değerlendirmeye özen göstermesi gerekmektedir. Petrol ihracatından Azerbaycan'ın elde edeceği döviz gelirleri ülke ekonomisinin diğer alanlarının, özellikle ithali ikame eden ve ihraç yönlü alanların geliştirilmesine yöneltilmelidir<sup>28</sup>.

Bu doğrultuda petrolden elde edilen gelirlerin sanayi, tarım ve sosyal yatırım alanlarında kullanılması amacıyla 29 Aralık 1999'da Cumhurbaşkanı'nın fermanı ile Devlet Petrol Fonu (DPF) kurulmuştur<sup>29</sup>. Fon'un yönetim kuralları IMF uzmanları ile birlikte hazırlanmıştır.

Azerbaycan'da petrolden elde edilen gelir yurtdışındaki bankalarda tutulmakta ve finansal kanallar vasıtasıyla doğrudan ve dolaylı olarak dış ticarete konu olmayan mallara harcanmamaktadır. Böylece dış ticarete konu olan diğer alanlar için ortaya çıkabilecek söz konusu olumsuz etkinin ortaya çıkması önlenmeye çalışılmaktadır<sup>30</sup>.

Haziran-2003 itibariyle DPF'de 750 milyon \$ bulunmaktadır<sup>31</sup>. Yapılan hesaplamalara göre, DPF hesaplarında 2005 yılında 2 milyon \$'a yakın para birikecektir. 2002'de Karabağ göçmenlerinin geçim standartlarını yükseltilmesi ve Bakü-Tiflis-Ceyhan(BTC) projesinde SOCAR'ın payının finanse edilmesi amacıyla toplam 434 milyar Manat fon kaynaklarından harcamada bulunulmuştur<sup>32</sup>.

Elbette ideal şartlarda petrol fonundaki kaynaklar cari harcamalara değil, yatırımlara kanalize edilmelidir ki, yatırımlardan elde edilen gelir petrol fiyatları düştüğünde açığı telafi edici olsun. Dış etkenler de petrol sektörünün yoğun inkişafının ihtiyatla yönetilmesini gerektirmektedir<sup>33</sup>.

### **3.5. Petrol ve Doğal Gaz Sektörüne Yapılan Yatırımlar**

1994-97 yıllarında yabancı sermayenin ülkeye girişini sağlamak amacıyla yapılan hukuki ve idari düzenlemeler sonucunda yabancı sermayenin reel olarak girişinin başladığı görülmektedir.

1994-2002 yıllarında % 80'i yabancı olmak üzere toplam 13 milyar \$ yatırım yapılmıştır. Bu yıllar arasında petrol sanayisine yapılan toplam yatırım miktarının ise 5 milyar \$'a ulaştığı görülmektedir. Dolayısıyla yabancı sermaye daha çok zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına yönelmiştir.

2002'de toplam yabancı yatırımlar 1.700 milyon \$ olmuştur. Kişi başına 211 \$ düşen yabancı yatırım oranı, bir çok ülkeden yüksektir. 2003 ve 2004'de ise bu oranın artması beklenmektedir.

2002'de yapılan yatırımların sektörel dağılımı şöyle olmuştur: %77'si sanayi, bu çerçevede %68.5'i petrol ve doğal gaz çıkarılmasına, %11.3'ü inşaat, %9.4'ü konut inşaatına, %38'i ulaşım, %2.4'i telekomünikasyon, %1.8'i ticaret ve hizmet, %0.8'i tarım ve %2.9'u diğer alanlara yapılmıştır.

1994-2002 yıllarında yapılan doğrudan yabancı yatırımların sektörel dağılımı ise şöyledir<sup>34</sup>: Petrol %64, sanayi (petrol dışı) %3, ulaşım ve haberleşme %23, inşaat %5, diğer %6.

Hazar enerji kaynaklarının üretimi için toplam 40 milyar \$'dan fazla bir yatırımın 2010 yılına kadar yapılacağı hesaplanmaktadır. Bir başka araştırmaya göre ise, 2030 yılına kadar yatırımların toplamı 135 milyar \$'a ulaşacaktır<sup>35</sup>.

Azerbaycan'da, enerji kaynakları ve bunlara bağlı olarak ülkeye giren yabancı sermayenin, 1990'lı yılların ortalarından itibaren ekonominin iyileşmesinde hayati bir rol oynaması ile Azerbaycan ekonomisi, eski Sovyet Cumhuriyetleri içinde en hızlı büyüyen ekonomilerden biri haline gelmiştir. Ancak, ekonomideki nu büyüme petrol sektöründen ve petrol sektörüne bağlı inşaat faaliyetlerinden, ulaşım sektörlerinden ve az miktarda tarım sektöründen kaynaklanmaktadır. Ekonominin geri kalan kısmında ise genel bir durgunluk hakimdir. Özellikle de gıda ve tekstil sektöründe yatırım hacmi istenilen düzeye çıkarılamamıştır<sup>36</sup>.

### **3.6. Boru Hatlarının Ekonomik Önemi**

Enerji kaynaklarının etkin kullanımında en temel sorunlardan biri, kaynakların dünya piyasalarına ulaşmasını sağlayan nakil hatlarının oluşturulmasıydı.

Azerbaycan petrolü Kasım-1997'den itibaren Bakü-Novorossiysk boru hattı ile ihraç edilmeye başladı. Bu hattın yanı sıra petrolün uluslararası piyasalara pazarlanması için belirlenen diğeri güzergah ise 17 Kasım 1999'da kullanıma giren Bakü-Supsa hattıdır.

Petrol üretiminin birkaç yıl içerisinde artması durumunda mevcut boru hatları yetersiz kalacağından, Batı piyasalarına ulaşması için temel ihraç boru hattına ihtiyaç duyulmaktadır. Öte yandan Rusya ve Rusya'nın etki alanı dışında nakil hatlarına sahip olunması halinde, ekonomik bağımsızlık açısından en temel adım atılmış olacaktır. Bu bakımdan temel ihraç boru hattı olarak inşasına başlanan BTC boru hattı büyük önem taşımaktadır.

BTC boru hattının Azerbaycan ekonomisine gerçek anlamda katkısı faaliyete geçmesi planlanan 2005 yılında kendini göstermeye başlayacaktır. Azerbaycan'da üretilecek petrolün yanı sıra Kazakistan petrolünün de bu boru hattından dünya piyasalarına ulaştırılması halinde, petrolün ekonomik gelişmeye ve bağımsızlığa etkisi daha açık olarak gözükecektir.

Şahdeniz doğal gazının Türkiye'ye ve diğeri Avrupa ülkelerine nakline ilişkin BTE boru hattının da işlerlik kazanması durumunda enerji kaynaklarının ekonomik gelişmeye ve bağımsızlığa etkisi daha da net ortaya çıkacaktır.

### **3.7. Enerji Kaynaklarına Bağımlılıktan Kaynaklanan Sorunlar**

Azerbaycan'da yatırımların daha çok petrol sektörüne yapılması ve bu doğrultuda GSMH'nin önemli bir bölümünün petrol gelirlerinden oluşması endişe vericidir: 1994-2002 yılları arasında yatırımların %64'ü petrol sektörüne yapılırken, petrol ve petrol gelirlerinin ihracat içindeki payı %90 civarında olmuştur. Öte yandan bütçe gelirlerinin ise %50'si petrol ve petrol ile ilgili alanlardan elde edilmektedir. Azerbaycan'ın yeniden yapılanma sürecinde bağımsızlığını kazanan bölgedeki diğeri ülkelere göre ekonomik bakımdan daha iyi bir konumda olmasında enerji kaynakları büyük önem taşımış olmakla birlikte, ekonomide tek bir sektöre bağımlı olması yani bütçenin petrol gelirlerine petrol gelirlerinin ise dünya piyasalarındaki konjonktüre bağımlı olması endişe vericidir.

Petrol sektörünün tek taraflı gelişimi nedeniyle dünya piyasalarındaki fiyat değişimleri GSMH üzerinde dalgalanmalara neden olmaktadır. Bu durum 1998 Rusya krizinde açıkça görülmüştür.

Azerbaycan ekonomisi öncelikle "Hollanda Sendromu" diye ifade edilen; bir bölgenin veya bir sektörün hızlı gelişimi karşısında diğeri bölgelerin veya sektörlerin gelişmemesi sonucunu doğuracak bir tehlike ile karşı karşıyadır. Hollanda Sendromu'na göre, doğal kaynakların yoğun olarak işletilmesi ekonomide dış ticarete konu olan diğeri alanları olumsuz şekilde etkileyecektir. Azerbaycan'da ihracatın %80-85'inin petrol ve petrol ürünlerinden oluşması böyle bir tehlikenin işareti olarak değerlendirilebilir.

Bir diğeri etki ise, üretimde en önemli faktörlerden biri olan işgücünün sektörel dağılımı yoluyla olacaktır. Gelişmekte olan sektörde ücretlerin yükselmesi nedeniyle, sözkonusu sektör ekonominin diğeri sektörlerindeki kalifiye işgücünü kendine doğru çekecektir. Bu durum sonuçta diğeri sektörlerde üretimin aşağılara düşmesine neden olacaktır. Azerbaycan'da petrol sektöründe toplam 75 bin kişi çalışmaktadır. Sektörde çalışanlar diğeri sektörlerle oranla daha yüksek maaş almaktadırlar<sup>37</sup>.

Ayrıca yatırımların hemen hepsinin Abşeron bölgesinde, hatta Bakü'de toplanması sonucu, diğeri bölgelerde yabancı sermayenin yok denecek kadar az olması da Azerbaycan ekonomisi açısından önemli bir tehlikedir. Halbuki ülkede bir çok bölge yabancı yatırımların faaliyeti için; güçlü üretim ve teknik potansiyelin yaratılması, uzman kadroların bulunması ve teşkili, zengin biyolojik ve mineral ihtiyatların varlığı, tüketim ve üretime dönük teknik donanım ürünlerinin geniş bir pazara sahip olması, jeo-siyasi durum, ulaşım ve coğrafi konumdaki üstünlükler ve ipek yolunun yeniden inşası gibi çok elverişli şartlara sahiptir<sup>38</sup>.

Toplanan vergilerin yaklaşık %90'ı Bakü'nün payına düşmektedir. Aslında bu durum bir başka açıdan değerlendirildiğinde, Bakü haricinde ülkenin ekonomik şartlarının iyi olmadığını göstermektedir<sup>39</sup>.

Azerbaycan'da sosyo-ekonomik açıdan en temel sorun, "Ahbap-Çavuş Kapitalizmi"nin (Crony Capitalism) ortaya çıkması kadar kamu kesimindeki rüşvet ve yolsuzluğun da yüksek düzeyde oluşudur. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde, dağılışının hayata getirdiği kaos ortamında devlet emlakının ve toplumsal servetin şahsi amaçlar doğrultusunda kullanılması ve dağıtılması sıradanlaşmıştı. Bu açıdan rüşvet ve yolsuzluk, toplumun Sovyet sisteminden miras aldığı ağır toplumsal hastalıklardan biridir. Her ne kadar daha sonra rüşvet ve yolsuzluk belirli şekil değişikliğine uğrasa da, varlığını toplumun genelinde yaygın şekilde hissettirmektedir. Ülkeye yönelik petro-para akımı bu konudaki reformların yapılmasını güçleştirmektedir. Petrol gelirlerinin kolaylıkla elde edilmesi kamu harcama politikasının zayıflamasına da neden olabilmekte, petrol fiyatlarındaki ani değişim devlet bütçesini etkileyerek uzun vadeli dış borç ve faiz ödemelerinin artmasına yol açabilmektedir<sup>40</sup>.

## 4. Hazar'da Yaşanan Sorunlar

### 4.1. Temel Sorunlar

Hazar'a kıyıdaş ülkelerin ortak üç temel sorunu vardır.

*1. Statü Sorunu:* Hazar'daki petrolün büyük bir kısmı Azerbaycan ve Kazakistan sektöründe bulunmaktadır. Ancak Rusya, Türkmenistan ve İran da bu doğal zenginlikten istifade etmek istemektedir. Bu nedenle Hazar'ın statüsü konusunda nihai anlaşma bir türlü sağlanamamaktadır<sup>41</sup>. Bu sorun, bölge ve dünya için önemli yansımaları olacak şekilde Trans-Kafkasya ve Orta Asya'daki büyük jeopolitik nüfuz için devam eden mücadelenin önemli bir nedenidir.

1991'e kadar, 1921 ve 1940 yıllarında, SSCB ile İran arasında imzalanan anlaşmalarla Hazar üzerinde nispeten istikrarlı bir güç paylaşımı sağlanmıştı. SSCB'nin dağılmasının ardından ise Hazar'ın statüsü devletler arasında sorun olmuştur. Sorunun ortaya çıkışının temel nedenlerinden birincisi, Hazar'ın statüsünün Sovyetler Birliği ve İran arasında yapılan 1921 ve 1940 tarihli anlaşmalarla tam olarak belirlenmemiş olmamasıdır. İkincisi, bu anlaşmaların taraflarından biri olan SSCB'nin ortadan kalkmış olması ve üçüncü olarak da, eski geleneksel statünün yeni jeopolitik düzende, özellikle Rusya ve İran'ın siyasi ve ekonomik çıkarlarına uygun düşmemesidir.

Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan, Hazar'ın dibinin bölünmesine ilişkin anlaşmaya varmışlardır. Bu ülkeler su kütlesi ve yüzeyi ile ilgili olarak ise farklı çözümler ileri sürmektedirler.

Türkmenistan'ın Hazar ile ilgili tutumunun daha çok belirsizlik taşıdığı görülmektedir. Bu belirsizlikte şüphesiz Türkmenistan ve Azerbaycan arasında "Kepez Yatağı" dolayısıyla yaşanan anlaşmazlık etkili olmaktadır. Başta "Alov Yatağı" olmak üzere bazı yataklar dolayısıyla Azerbaycan ile anlaşmazlık içinde olan İran ise Hazar'ın beş kıyı devleti arasında ortaklaşa bölünmesi şeklinde farklı bir teklifte bulunmaktadır.

Hazar'ın hukuki statüsüne ilişkin 2003 yılı içerisinde yapılan görüşmelerde de olumlu bir adım atılamamıştır.

*2. Güvenlik Sorunu:* Hukuki statüsündeki belirsiz ve ihtilafli durum nedeniyle Hazar'da güvenlik sorunu da yaşanmaktadır.

2003'de Kazakistan tarafından gündeme getirilen "Hazar'da İstikrar Paketi" Azerbaycan dışındaki kıyıdaş ülkeler tarafından ciddi destek görmedi. Hazar'da en büyük askeri güce sahip olan Rusya açısından Hazar'ın silahsızlandırılması ilgi çekmemektedir. Hazar'da arzu ettikleri hedeflere ulaşmada askeri güce başvurabileceğine dair düşünceye sahip olması nedeniyle de İran teklif edilen silahsızlandırmaya taraf olmamıştır<sup>42</sup>.

Ülkelerin yaklaşımları dikkate alındığında, Hazar'ın hukuki statüsüne ilişkin uzlaşmanın sağlanmaması halinde Hazar'ın güvenliğine ilişkin uzlaşmanın da sağlanamayacağı görülmektedir.

Öte andan Rusya, Kazakistan'ın Hazar'da kurmayı istediği filoya karşı çıkmıştır. Rusya ayrıca Hazar'ın altından geçmesi muhtemel boru hatlarına da karşı çıkmaya devam etmektedir. Kazakistan'ın Hazar'da askeri donanma kurma düşüncesini, her bir devletin güvenliğini sağlamaya çalışmasının tabii olduğu şeklinde değerlendiren Azerbaycan ise, silahlanmadan daha çok ülkeler arasında ekonomik çevrenin iyileştirilmesi amacıyla işbirliğinin derinleştirilmesinin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir<sup>43</sup>.

**3.Çevre Kirliliği:** Hazar'ın, günümüzde ciddi bir ekolojik felaket bölgesi olduğu görülmektedir. Enerji kaynaklarından sonra Hazar'ın tabii kaynak bakımından, önemli bir potansiyele sahip olduğu balıkçılık sektörü, çevre kirliliğinin de etkisiyle bir hayli zarar görmüştür. Hazar'ın çevre sorunu beş devletin de ortak sorunudur. Dolayısıyla ekolojik problemlerin çözümü için, öncelikle beş kıyıdaş devletin ortak karar vermeleri gerekmektedir.

2003'deki görüşmelerde Hazar'ın çevre sorunlarının çözümüne ilişkin olarak uzlaşma sağlanması da gündeme gelmiştir. Hazar'ın kirlenmesinde Rusya'nın önemli rol oynadığı dikkate alındığında, uzlaşmaya varılması diğer devletler için daha fazla önem taşımaktadır. Ancak bu sorunun çözümüne ilişkin mesafe alınması da statü sorunu ile doğrudan ilgilidir.

#### **4.2. Azerbaycan-İran Anlaşmazlığı**

Hazar'ın statü sorunu, keşif ve üretime ilişkin imzalanan anlaşmaları zora sokabilecek ve yabancı şirketleri petrol yataklarının işletilmesinden alıkoyabilecek bir sorundur.

Azerbaycan, Hazar'ın 'orta hat' esasına göre beş ulusal sektöre bölünmesini savunmaktadır<sup>44</sup>. Bununla birlikte Azerbaycan, Hazar'ın beş kıyıdaş ülke arasında ortak bölünmesi dışındaki her bir teklifi müzakereye de açıktır.

Daha çok Körfez'de petrol üreten ve Hazar'daki petrol varlığı Anzali petrol sahasıyla sınırlı olan İran ise, Hazar'ın beş kıyı ülkesi arasında ortaklaşa kullanılması gerektiğini ifade ederek Hazar enerji kaynaklarının tek taraflı çıkarılmasına karşı çıkmaktadır. Bölüşüme ilişkin olarak ise beş kıyıdaş ülke arasında ortaklaşa bölüşülmesini istemektedir. Böyle bir durumda SSCB döneminde %14 olan payını %20'ye çıkarmış olacaktır.

2003'de yapılan görüşmelerde de İran, Hazar'dan %20 pay almaya ve kıyıdaş ülkelerin birlikte yönetecekleri bir hukuki statüde karar kılınmasına ilişkin politikasında ısrar etmiştir<sup>45</sup>.

Azerbaycan, İran'ın ortak bölüşüm teklifine Türkmenistan'ın olumlu yaklaşımını; orta hat, Kepez ve Trans-Hazar sorunları ile bağlı bir tavır olarak değerlendirmektedir.

Rusya yapılan görüşmelerde Azerbaycan, Türkiye ve İran arasında varılacak uzlaşmaları kabul edeceğini ancak Azerbaycan'ın da savunduğu orta hat esasına göre Hazar'ın bölünmesi için İran ve Türkmenistan'a herhangi bir etkide bulunmayacağını, hatta hukuki statünün belirlenme sürecinin uzaması durumunda iki-üç veya dört taraflı görüşmelerin ön plana geçeceğini ifade etmiştir. Bu ise petrol ve doğal gaz üretiminde hemen hemen Hazar'a bağımlı olan Azerbaycan'ın aleyhine, Hazar'dan henüz ciddi şekilde enerji kaynağı üretiminde bulunmayan İran'ın ise lehine bir durumdur.

Rusya, tartışmalı yatakların birlikte işletilmesinin ülkeler arasındaki fikir ayrılığını ortadan kaldıracabileceği görüşünü de dile getirmektedir. Ancak böyle bir çözümde bazı problemler ortaya çıkabilecektir. Birinci problem yatakların hangi devlete ait olacağı ile ilgilidir. Ayrıca "Araz" "Alov" "İnam" ve "Şerq" yataklarının işlenmesiyle ilgili olarak petrol şirketleri ile Azerbaycan'ın yaptığı anlaşmalar vardır. Bu yatakların Azerbaycan ve İran arasında birlikte işletilmesinin kabulü durumunda ilgili anlaşmaların yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir. Ayrıca petrol şirketlerinin İran ile birlikte çalışmaktan yana olmadıkları da görülmektedir<sup>46</sup>.

İran tarafından Hazar'dan kıyıdaş ülkeler arasında ortak bölüşüm görüşüne göre İran'ın %20 payına düşen bölümde petrol keşfine ilişkin faaliyetlere başlanacağına, herhangi bir problemle karşılaşılması durumunda ise problemi çözmeye hazır olduğunun açıklanması, İran'a ait askeri uçağın 27 Mayıs 2003'de Azerbaycan hava sahasını ihlal etmesi ve Rusya'nın üç büyük şirketi olan "Zarubejneft", "Rostneft" ve "İtera" İran'la birlikte Türkmenistan'ın Hazar sektöründe petrol ve doğal gaz yataklarının birlikte işletilmesine ilişkin anlaşmaya varmaları da dikkate çekicidir. Her üç gelişme de Azerbaycan'a bakan yönüyle mesaj içermektedir.

Türkmenistan'ın yanı sıra İran ile de tartışmalı petrol yatakları olan Azerbaycan'ın müdahalesi durumunda, İran'ın güç kullanmaya hazır olduğu mesajı verilmektedir.

Öte yandan ABD'nin İran'daki rejime karşı politikasında netleşme ve sertleşme ile birlikte, İran'da yaklaşık 30 milyon Azeri'nin yaşadığı göz önüne alındığında, Ortadoğu'nun yeniden yapılandırılması sürecinde Azerbaycan'ın, bölgenin en önemli aktörleri arasında yer alma durumu söz konusu olabilecektir. Bu gelişmeler ise Hazar'daki problemlerin çözümünde Azerbaycan'ın lehine değerlendirilebilir.

Afganistan ve Irak'a müdahale de ABD'nin yanında yer alan Azerbaycan, ABD'nin İran'a ilişkin politikasında ise, İran'daki soydaşlarının geleceği ve İran ile 793 km karada, 201 km denizde sınırı olması nedeniyle, doğal olarak daha temkinli davranmaktadır. İran rejimi karşıtı gelişmelere ihtiyatla yaklaşan Azerbaycan, İran'da yaşanan hadiseleri ise dış müdahaleye gerek duymadan ülke içinde çözüme kavuşturulacak gelişmeler olarak değerlendirmektedir.

## Sonuç

Siyasi bağımsızlığın ardından geçen süre zarfında siyasi istikrarın sağlanması ile birlikte ekonomide yeniden yapılanma ve makro ekonomik göstergelerde istikrar ve ekonomik kalkınma açısından önemli mesafe alınmıştır.

Azerbaycan bölgeyi doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendirmekte olan gelişmeleri dikkatle takip ederek, gelişmeleri hem ekonomik kalkınmada ivme kazanacak hem de Hazar'daki sorunların çözümünde kendi lehine çevirecek şekilde değerlendirmelidir. Bunun için ise ekonomik yapılanma ve kalkınma açısından da önem arzeden ve şu anda var olan siyasi istikrarın devamlılığına ihtiyaç vardır.

Siyasi istikrarın varlığı, yabancı sermaye ve ekonomik istikrar açısından öncelikli şartlar arasında yer almaktadır. Siyasi belirsizlik bir ülkedeki hem yerli ve yabancı müteşebbisleri endişeye sevk etmekte hem de ülkeye yatırım yapmayı düşünen yeni yabancı müteşebbislerin çekingen davranmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan'da siyasi istikrarın devamında endişeye sevk edici belirsizliklerin minimum düzeye çekilerek beklentilerin olumlu kılınması, böylece ekonomik iklimin elverişliliğinin devamlılığı da sağlanmalıdır. Bu bakımdan Aliyev'in de adaylığını açıkladığı 15 Ekim 2003 tarihinde yapılacak olan Cumhurbaşkanlığı seçimleri, Azerbaycan'ın siyasi ve ekonomik geleceği açısından büyük önem taşımaktadır. Daha da önemlisi; demokratikleşme ve ekonomide serbest piyasa yönünde atılmakta olan olumlu adımların devamlılığı açısından Haydar Aliyev sonrası şekillenecek iktidar, iktidarın alacağı destek ve ülkede istikrarlı adımlara ivme kazandırabilecek güçte olup-olmamasıdır.

---

## Dipnotlar

<sup>1</sup> Azer Emiraslanov, "Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri", *Məşverət Bülləti*, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.53-54.

<sup>2</sup> Emiraslanov, ss.55.

<sup>3</sup> Rasim Hesenov, "Azerbaycanın İqtisadi İnkişaf Paradigması və İqtisadi Tehlükesizlik Konsepsiyasının Seçimi", *Məşverət Bülləti*, No:7(43), Bakı, Oktyabr-2001, s.4-8.

<sup>4</sup> Hesenov, s.11.

- <sup>5</sup> İmran Ceferzade, "Esaslı İnkişaf İlleri", *İqtisadiyyat*, 18 Oktyabr-1 Noyabr 2001, s.3.
- <sup>6</sup> Mezeddin Eyyubov, "Bazar İqtisadiyyatına Keçid ve Senaye Kompleksi" *Meşveret*, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.66-67.
- <sup>7</sup> Kolhoz: Devlete ait topraklarda üretim yapan kollektif çiftliklere verilen isimdi. Belirlenmiş bir kotaya göre ürünlerini devlet kuruluşlarına satmakla yükümlüydüler. Elde ettikleri karın büyük bir kısmı üyeleri arasında paylaşılırdı. *Sovhoz*: Doğrudan doğruya devlet tarafından işletilen çiftliklere verilen isimdi. İşçiler bu çiftliklerde belirli bir ücret karşılığında çalışırlardı.
- <sup>8</sup> Ceferzade, s.3; Ş. E. Yaqubov – A. M. Mahmudzade, "Azerbaycan Respublikasında Aparılan Aqrar İslahatların Qiymetlendirilmesi, *Azerbaycanda İqtisadi İslahatların Heyata Keçirilmesi Hususiyetleri ve Problemler*, İqtisadi İnkişaf Nazirliği İqtisadi İslahatlar Merkezi, Bakı, 2001, s.60,63.
- <sup>9</sup> Cumhurbaşkanı, kanunlardan sonra ve Bakanlar Kurulu kararlarından önce gelen ve "ferman" olarak adlandırılan kararlar alma yetkisine sahiptir.
- <sup>10</sup> *Azerbaycan Statistik Göstercileri 2002*, ARDSK Yayınları, Bakı, 2002, s.40-41; *Azerbaycan Reqeplerde*, ARDSK Yayınları, Bakı, 2003, s.7.
- <sup>11</sup> S. Eyyuboğlu, "Xezer Bölgesi Neft Qiymetlerine On İlden Sonra Tesir Edebilecektir", *525ci Gazet*, www.525ci.com/2003/01/08
- <sup>12</sup> Fikret Sucayev, "Azerbaycanda Qaz Hasilatı ve Ona Olan Telebatın Ödenilmesinin Başlıca İstiqametleri", *Azerbaycan Müsteqillikden Sonra Beynelhalq Konfrasının Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.36-37.
- <sup>13</sup> <http://www.525ci.com/2003/06/07/read.php?m=4&id=33>, 08.06.2003.
- <sup>14</sup> "Investment Possibilities of Azerbaijan", *Ekspert*, No.7-8, 2001, s.20.
- <sup>15</sup> *Azerbaijan International Magazine*, Summer-1995, ss.40-44.
- <sup>16</sup> <http://www.525ci.com/2003/06/05/read.php?m=4&id=26>, 08.06.2003.
- <sup>17</sup> Fikret Aliyev, "Kontrakt Veka: 5 Let Spustya", *Consulting & Business*, S.9, 1999, s.40-41; Haydar Aliyev, *Diinya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü*, (Der. İlham Aliyev - Akif Muradverdiyev, Çev. Abdullah Çiftçi - Ergun Kocabiyik), Sabah Kitapları No.77, İstanbul, 1988, ss.162-163.
- <sup>18</sup> *Müsteqil Azerbaycan*, Azerbaycan Respublikası Dövlət Statsitika Komitesi, Bakı, 2001, s.402; *Azerbaycan'ın İqtisadi İcmali*, TASİS Avropa Ekspertiza Xidmeti, İyul-Dekabr 1999, s.64, *Azerbaycan Statistik Göstercileri 2002*, ARDSK Yayınları, Bakü, 2002, s.470.
- <sup>19</sup> "İqtisadiyyatımız Dirçelir", *Azerbaycan Zaman Gazetesi*, 12-14 Noyabr 2002, s.2; *Müsteqil Azerbaycan*, s.402.
- <sup>20</sup> *Azerbaycan Statistik Göstercileri 2002*, s.437 ve 471; *Müsteqil Azerbaycan*, s.402.
- <sup>21</sup> *Müsteqil Azerbaycan*, s.386.
- <sup>22</sup> Sucayev, ss.36-37.
- <sup>23</sup> *Azerbaycan'ın İqtisadi İcmali*, İyul-Dekabr 1999, s.64; *Müsteqil Azerbaycan*, s.403.
- <sup>24</sup> Osman Nuri Aras, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s.39-40.
- <sup>25</sup> *Azerbaycan'ın İqtisadi İcmali*, İyul-Dekabr 1999, s.42-45.
- <sup>26</sup> N. Sefereliyev, "Neft Bahalaşır. İqtisadiyyatımız Bundan Yararlanacaq", *İki Sahil*, 5 Mart 2003.
- <sup>27</sup> Bu hesaplamlar bir varil petrol 25 \$ olduğu dikkate alınarak yapılmıştır.
- <sup>28</sup> Ekber Eldaroglu, "Neft Fondunun Vesaitleri Hansı İstiqamete Yöneltilmelidir?", *Azerbaycan Milli Demokratiya Fondu*, "Azerbaycan" *Bülleteni* - 25 (145), 21 İyun 2001.
- <sup>29</sup> Natik Aliyev, "Petrol Azerbaycan'ın Milli Serveti", *Diyalog Avrasya Dergisi*, Şubat-2001, ss.82-84.
- <sup>30</sup> İlkin Sabiroğlu, "Neft Böhranları ve Holland Sindromu", *Azerbaycan Milli Demokratiya Fondu Azerbaycan Bülleteni*, No: 19 (139), 10 May 2001.
- <sup>31</sup> "Azerbaycan Dövlət Neft Fondunda 750 Milyon Dollar Var", <http://www.525ci.com/2003/06/06/read.php?m=4&id=31>, 08.08.2003.
- <sup>32</sup> *525ci Gazet*, www.525ci.com/2003/01/15.
- <sup>33</sup> *Azerbaycan'ın İqtisadi İcmali*, TASİS Avropa Ekspertiza Xidmeti, Aprel-İyun 2000, s.71-72.
- <sup>34</sup> *Investors' Handbook*, International Conference Investing in Azerbaijan- Gateway to the Newly Independent States, Bakı, May 7-9 2003, s.36.
- <sup>35</sup> D. A. Mamedov, O. A. Aliyev, "Kontrakt Veka i Ago Vliyaniye Na Ekonomičeckoye Rzvitiye Azerbaicanskoy Respublika" (Asrın Kontraktı ve Azerbaycan'ın İktisadi Gelişmesine Etkisi), *Azerbaycan XXI Asrın Astanasında*, Azerbaycan İlimler Akademiyası Yayını, Bakü, 1998, s.87.
- <sup>36</sup> Nizami Süleymanov, *Azerbaycan'ın İktisadi Tarihi*, Bakü, 2001, s. 232.
- <sup>37</sup> N. Aliyev, s.82.
- <sup>38</sup> R. X. Şaulov, "Müteqillik Şeraitinde Regional İnkişafın Stratejiyası", *Azerbaycan İqtisadi İslahatlarının Heyata Keçirilmesi Xususiyetleri ve Problemleri*, Azerbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Merkezi, Bakı, 2001, s.91; Zerife Musayeva, "Böyük İpek Yolu ve Azerbaycan Nefti", *Böyük İpek Yolu ve Azerbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.34-46.
- <sup>39</sup> Nazim İmanov, "İlk On İlin Yekunları: İqtisadiyyat", *Meşveret*, No:7(43), Oktyabr 2001, s.36.
- <sup>40</sup> "Country Assistance Strategy For The Azerbaijan Republic", *The World Bank Report*, No:19892-AZ, November 29,1999. s.11.
- <sup>41</sup> Mamedov R., "Kaspiyskoye More: Mejdunarodno- Pravovoy Status, Neft I Politika", *Azerbaycan XXI. Esrin Astanasında*, Azerbaycan İlimler Akademiyası Yayını, Bakü, 1998, s.218.
- <sup>42</sup> "Xezerde 'Sabitlik Paktı'nın İmzalanması Real Görünmür", <http://www.525ci.com/2003/06/12/read.php?m=2&id=32>, 25.07.2003.
- <sup>43</sup> "Azerbaycan Qazaxistanın Xezerde Herbi Donanma Yaratmasına Normal Yanaşır", <http://www.525ci.com/2003/06/05/read.php?m=2&id=22>, 25.06.2003.
- <sup>44</sup> Horton Scott - Mamedov Natik, "Investments in Azerbaijan's Upstream Requires Attention to Legal Details", *World Oil Magazine*, April-1996, s.88.
- <sup>45</sup> "Rusiya Azerbaycana Yeniden Tezyiqlere Başladı", www.hurriyyet-az.com/09.04.2003/analiz.htm - 101k, 27.07.2003.
- <sup>46</sup> "Xezerde Ortaq Mexrec Axtarılır", *Azerbaycan Zaman*, 18-22 Yanvar 2003, s.3.s